

בדיקת חמץ וביעורו

שאול דוד בוצ'קו

מאמר זה ברצוננו לכאר שני צדדים הנראים סותרים בדין חמץ: מצד אחד חומרות גדולות, ומצד שני קולות גדולות, כגון מה שהתירו להערים ולמכור את החמץ לגוי למרות שהגוי אינו מתכוון להשתמש בחמץ.

א. החומרות בדיני הפסח:

בדין החמץ אנו מוצאים חומרות מרובות: החמץ אסור אף בכל-שהוא ואסור אף בהנאה. לבד מהאיסור לאכול חמץ, שעונשו בכרת, ישנם בנוסף גם איסור הנאה מהחמץ, וגם חיוב לבער את החמץ מרשותנו – 'בל יראה ובל ימצא'.
חומרא זאת מתבטאת גם בדרכים בהן אנו מקיימים את המצוה: בתחילה אנו בודקים את החמץ, כפי שמתארת המשנה הראשונה במסכת פסחים: "אור לארבעה עשר בודקים את החמץ לאור הנר". אולם איננו מסתפקים בכך, אנו מוסיפים ומבטלים את החמץ כפי שמוסיפה הגמרא: "אמר רב יהודה אמר רב: הבודק צריך שיבטל" (פסחים ו, ע"ב).

ב. הקולות בדיני החמץ:

הגמרא (שם) שואלת מדוע יש צורך בביטול בנוסף לבדיקה:

אמר רבא: גזירה שמא ימצא גלוסקא יפה ודעתיה עילויה (רש"י: "חשובה היא בעיניו, וחס עליה לשורפה, ומשהה אפילו רגע אחד - ונמצא עובר עליה בבל יראה ובל ימצא. אבל משבטלה - אינו עובר, דלא כתב אלא תשביתו")

רבא יכל להסביר שבדיקה היא דבר מסופק: פעמים שנשמטת גלוסקא מעיני האדם, והרי אז יש בפועל חמץ בביתו, ולשם כך יש צורך בבדיקה. אולם רבא מסביר אחרת. מדבריו עולה כי החשש הוא דווקא במקרה בו האדם יחוס על הגלוסקא מלשורפה. דבריו תמוהים: כיצד ייתכן לומר שאדם שבדק את החמץ ונשמטה מעיניו גלוסקא לא עבר על האיסור (כך עולה מרש"י ותוס', וכך פסקו הרמב"ם ועוד ראשונים - ראה משנ"ב תלד סק"ו ובשעה"צ שם, ובפר"ח תלא סק"א, וראה מצות ראי"ה או"ח ס' תלא)?! כיצד אדם שבביתו מונח ככר לחם לא יעבור על 'ולא יראה לך חמץ'?! מדוע נוטים אנו לקולא באיסור חמור זה?!

תמיהה דומה עולה גם בדין ביטול החמץ:

אחר הבדיקה מיד בלילה יבטלנו ויאמר: כל חמירא דאיתיה ברשותי דלא חזיתיה ודלא ביערתיה לבטיל וליהוי כעפרא דארעא. וטוב לחזור ולבטלו פעם אחרת ביום י"ד סוף שעה חמישית, קודם שתגיע שעה ששית, שמשתיגיע שעה ששית נאסר ואין בידו לבטלו (שולחן ערוך, או"ח תלד, ב)

בביטול החמץ אנו מצהירים כי החמץ חשוב בעינינו "כעפר הארץ" (רמב"ם חמץ ומצה ב, ב; רמב"ן ריש פסחים, ועוד). אלא שגם כאן תמהים אנו: וכי בהבל פיו של אדם ניתן להחשיב אוכל יקר וטעים 'כעפר הארץ'?! הכיצד ניתן להקל בכך?!
יש מהראשונים שהבינו כי הביטול הוא הפקרת החמץ (תוס' פסחים ד' ע"ב ד"ה 'מדאורייתא'; רוקח ס' רסו, ראבי"ה, ריטב"א, ועוד), וגם לפי שיטה זאת עולה קושי דומה:

מוכח בגמרא... דביטול מדין הפקר הוא... ואע"ג דהפקר כי האי גוונא לא מהני, דודאי מאן דאמר בנכסי ידיה דלבטלו ולהו כעפרא לא משמע דהוי הפקר, ותו דבגמ' אמרינן 'מבטלו בלבו' ובודאי דלענין הפקר ממונו הפקר בלבו לא מהני, דדברים שבלב אינם דברים... (ר"ן על הרי"ף מסכת פסחים דף א עמוד א)

שוב מוצאים אנו קולות בדיני חמץ החמורים, קולות שאינן מצויות בהלכות אחרות.

לשני שאלות אלו, נצרף את הדוחק הידוע הנוגע למכירת החמץ. השו"ע (תמח, ג) מביא את דברי הראשונים לפיהם יכול אדם למכור את חמצו לנכרי:

חמץ של ישראל שעבר עליו הפסח, אסור בהנאה אפילו הניחו שוגג או אנוס. ואם מכרו או נתנו לאינו יהודי שמחוץ לבית קודם הפסח, אע"פ שהישראל מכרו לאינו יהודי ויודע בו שלא יגע בו כלל אלא ישמרנו לו עד לאחר הפסח ויחזור ויתננו לו – מותר. ובלבד שיתננו לו מתנה גמורה בלי שום תנאי, או שימכרנו לו מכירה גמורה בדבר מועט; אבל מתנה על מנת להחזיר לא מהני.

בסיום דבריו פוסק השו"ע כי מתנה שאינה גמורה אינה מועלת. אולם למרות זאת הוא מתיר בפתיחת דבריו למכור את החמץ לגוי, במכירה גמורה, גם כאשר ברור וידוע כי הגוי כלל לא יגע בחמץ ולא ישתמש בו. כאשר יש כאן מכירה גמורה מבחינה פורמלית הרי שהמכירה מועילה, אף על פי שכל אדם מבין כי הגוי אינו מעוניין בחמץ, ואין לו בו שימוש. לא זו בלבד אלא שהתירו אפילו לרמוז לגוי כי יקנו ממנו בחזרה את החמץ לאחר הפסח (שו"ע תמד, ד).

אי נחת זאת ממכירת החמץ מצטרפת לבעייתיות הפשוטה הנוצרת ממכירת החמץ: כיצד התירו חכמים מצב בו החמץ נבדק בוטל ובווער, אך עדיין מצויים ככרות לחם שנמכרו לגוי בתוך ביתו של היהודי?!

הראשונים והאחרונים דנו בענין תוקפה של מכירת החמץ, ולבד מהשאלה העקרונית העלו גם שאלות על אופן המכירה. כך לדוגמא דנו בענין צורת הקנין היוצרת הלכות מכר:

ובאיזה קנינים קונה העכו"ם יש בזה דעות בין הפוסקים: יש מי שאומר דקנינו של עכו"ם הוא בכסף דוקא, ויש אומרים שאין העכו"ם קונה אלא במשיכה לרשותו או בהגבהה דבר שאפשר להגביה, ויש שכתבו עוד דגם שארי קנינים נוהגין בעכו"ם, כגון קניית מטלטלין אגב קרקע וקנין חצר וקנין חליפין... ויש מפקפקים בקנינים אלו ואומרים דלא מצינו קנינים אלו רק בישראל. ולענין דינא לכתחלה בודאי צריך להקנות בקנין גמור... אבל בדיעבד אף אם לא מכר אלא בכסף בלבד או שמכר באחד משארי קנינים שהזכרנו ועבר עליו הפסח – מותר" (משנה ברורה תמח, יז)

שוב מוצאים אנו כי למרות חומרת החמץ נהגו ישראל למוכרו לגוי, ובדיעבד הקלו להקנותו בכל סוגי הקניינים. מדוע?

הבאנו קולות בדיני בדיקת החמץ, בדיני ביטולו, ובדיני מכירתו. מעתה עלינו להבין כיצד יוסבר הפער? כיצד ייתכן כי בדינים אלו נטיית הפוסקים היא להקל על אף שבדרך כלל דיני החמץ חמורים במיוחד?!

ג. שני דברים אינן ברשותו של אדם:

השולחן ערוך (תלד, ב) פסק כאמור כי לא ניתן לבטל את החמץ בתוך זמן איסורו. הגמרא (שם) מביאה כי הסיבה לכך היא משום שהחמץ אינו ברשות היהודי:

וכי משכחת ליה לבטליה? דילמא משכחת ליה לבתר איסורא, ולא ברשותיה קיימא (רש"י: אינו שלו), ולא מצי מבטיל. דאמר רבי אלעזר: שני דברים אינן ברשותו של אדם ועשאו כאלו ברשותו (רש"י:

להתחייב עליהן), ואלו הן: בור ברשות הרבים (רש"י: הפותחו חייב בניזקין, ואין הבור שלו אלא של הפקר, שהרי ברשות הרבים הוא, ואף על פי שכרהו - אין רשות הרבים קנויה לו"), וחמץ משש שעות ולמעלה בעלותו של האדם על חמץ מתבטאת בכך שהאדם יכול להשתמש בו כרצונו, אולם החמץ בפסח אסור בכל הנאה ולכן אי אפשר להגדירו כשייך לאדם מסויים (כך פירש רש"י בסוגיא). למרות שהחמץ כאמור אינו ברשות האדם בכל זאת התורה חייבה את האדם לבדוק האם יש ברשותו חמץ ולבערו, כאילו החמץ שייך לו. אדם אינו יכול לבטל במהלך החג את החמץ, משום שאז כבר אינו ברשותו.

על פי עקרון זה מתרץ הר"ן את הקושיא שהבאנו על דיני ביטול החמץ:

מוכח בגמרא... דביטול מדין הפקר הוא... ואף על גב דהפקר כי האי גוונא לא מהני...?
אלא היינו טעמא, משום דנהי דמאי דהוי ברשותיה דאיניש לא מצי מפקר ליה כי האי גוונא, **חמץ שאני,**
לפי שאינו ברשותו של אדם אלא שעשאו כתוב כאילו הוא ברשותו, ומשום הכי בגלוי דעתא בעלמא
דלא ניחא ליה דליהוי זכותא בגויה כלל סגי, ומהני אפילו לחמץ ידוע (ר"ן על הרי"ף מסכת פסחים דף א עמוד א)

סבי הגאון הרב ירחמיאל אליהו בוצ'קו, מייסד הישיבה, הקשה על דברי הר"ן: היות שצריך לבטל את החמץ לפני זמן איסורו, איך אפשר להסתפק בגילוי רצונו?! הרי בשעה זו החמץ עדיין ברשותו!
סבי תירץ שלפי הר"ן מטרת הביטול היא למנוע את קבלת הבעלות שחידשה התורה כשייכנס איסור החמץ לתוקפו. ברגע בו מתחדש איסור החמץ נפקעת בעלות האדם על החמץ, וחלה עליו בעלות חדשה, בעלות שכל מטרתה היא לחייב ב'בל יראה ובל ימצא'. את הבעלות המזערית הזו מסרב האדם לקבל על ידי הביטול שהוא עושה לפני זמן האיסור, כאדם שיכול לסרב לקבל מתנה שעדיין לא הגיע לידו.

על פי העקרון שבגמרא ביאר גם המשנה ברורה את הקולא באופן המכירה לגוי:

כיון דחמץ לאחר זמן איסורו בלאו הכי אינו ברשותו, אלא שעשה הכתוב כאלו היה ברשותו לעבור עליו -
בקנין כל דהו סגי. דעל כל פנים מגלי דעתיה דלא ניחא ליה ואפקיה מרשותו (משנה ברורה תמח, יז)

נראה שניתן להסביר כך גם את שאר התמיהות שהבאנו בדין המכירה: אמנם ברור שהגוי אינו מעוניין להשתמש בחמץ, אמנם החמץ מונח בארון בבית היהודי, אולם מכיון שמעיקר הדין החמץ כלל אינו ברשותו הרי די במכירה כל שהיא כדי להוציא את החמץ מרשותנו.

ד. ביאור דברי חכמים:

יש להבין את דברי חכמינו: אם אכן הופקע החמץ מרשותו של האדם – מדוע עשאו הכתוב 'כאילו הוא ברשותו לעבור עליו?!' מה ההגיון בכך?

נראה כי התורה הפקיעה אמנם את החמץ מרשות בעליו, אך התנתה זאת בכך שהאדם ישווה את רצונו לרצון הבורא, 'עשה רצונך כרצונו'. איסור החמץ עלול לגרום לנזקים כספיים נכבדים, ומכיון שכך עלול האדם לרצות לשמר את בעלותו על החמץ, כנגד רצון ה'. התורה ציוותה לפיכך כי על האדם לפעול באופן שמראה כי הוא מודע לרצון ה' ומסכים לכך בלב שלם. פעולת ביטול החמץ איננה הופכת את החמץ לעפר, ואף אינה הפקרת החמץ מבחינה פורמאלית. הביטול רק מראה כי האדם מסכים לאיסור החמץ וממילא אינו מחשיבו כלל. לשם כך די בהפקרה כלשהיא (לדעת התוס') או בביטול החמץ בלב כאילו הוא עפר (לדעת הרמב"ם).

מעשה מתורצת שאלתינו על בדיקת החמץ: אם מעוניין האדם בחמץ, וחס עליו מלשורפו, אזי עובר הוא על 'בל יראה ובל ימצא', משום שאז מתברר כי הוא איננו מסכים לאיסור ההנאה מהחמץ, איסור המפקיע את החמץ מרשותו. לעומת זאת אם האדם אכן ניסה לבער את חמצו, אלא שלחמניה אחת נשמטה מעיניו – במקרה שכזה אכן רצה האדם לקיים את ציווי הבורא ולכן החמץ הופקע מרשותו ואין כאן עבירה¹.

הר"ן מסביר כי גם אדם שביטל את החמץ צריך בנוסף לבערו:

... מפני שבטול זה תלוי במחשבתן של בני אדם ואין דעותיהן שוות, ואפשר שיקלו בכך ולא יוציאוהו מלבן

לגמרי, ראו חכמים להחמיר שלא יספיק בטול והצריכוהו בדיקה וביעור שהוא מספיק גם כן מן התורה

חכמים חייבו את האדם להיות כן ואמיתי. 'תוכו כברו'. פעמים שהאדם מבטל אמנם את החמץ אך עושה זאת בלב חצוי, שהרי מדובר בממון רב. חובה לפיכך על האדם על האדם לפעול באופן שמראה ש'פיו ולבו שווים', ולבער את החמץ שביטל. הגאון ה'שרידי אש' ביאר זאת בדרך ציורית: אם אכן האדם מתייחס בכנות אל שקי החמץ שבביתו כאל 'עפר הארץ' חסר חשיבות, מתבקש כי יזרוק את שקי החמץ שבביתו, כפי שינהג בשקי עפר המונחים במטבח.

מוסר גדול נלמד מדינים אלו:

עניינו של פסח הוא להשוות את דעתנו לדעת קוננו. הקב"ה אסר לנו את החמץ בשמונה ימים אלה, אך אם אנו מסכימים עם רצונו אין אנו עוברים על שום איסור. בנוסף חייבים אנו לבדוק ולא להסתפק בביטול, שהרי עלינו לנהוג באופן בו תוכנו כברנו. להיות נקיים וטהורים, כנים ואמיתיים. "אור לארבעה עשר בודקים את החמץ לאור הנר", מביטים בחורים ובסדקים, בנבכי ובמסתרי לבנו, ומבערים את החמץ המוסתר, כדי להשוות את הפה והלב. כשם שפתיחת השנה בתשרי יש בה תשובה, אף פתיחת השנה בחודש ניסן יש בה תשובה. אלא שכאן לא תשובת המעשים היא העיקר, כי אם תשובת הלב: 'עשה רצונך כרצונו, כדי שיעשה רצונו כרצונך'.

---

¹ **הראשונים ביארו זאת בשני אופנים אחרים: הר"ן הסביר (וכ"כ בחי' ר' דוד):** "ומשמע דתנא דמתני' לא בעי ביטול כלל אלא בדיקה

ובהכי סגי ליה לפי שמכיון שבדק יצא ידי חובתו ואם שמא ימצא אחר כך גלוסקא יפיה יבערנה לאלתר שמא תאמר למפרע עבר עליה ליתא שהרי סמכה תורה על החזקות וכל שבדק אותן מקומות שרגיל להמצא בהן חמץ יצא י"ח ואין לו לחוש לככר בשמי הקורה ולפיכך תנא דמתני' לא הזכיר בטול אחר הבדיקה כלל אלא שבא רב יהודה אמר רב וחדש ואמר הבדוק צריך שיבטל ומסקינן בגמרא (ו ב) דהיינו טעמא שמא ימצא גלוסקא יפיה ודעתיה עלויה ופרש"י ז"ל דשמא מתוך שדעתיה עלויה ישהה אותה מלבערה ונמצא עובר עליה כלומר משעת מציאתה ואילך אבל מקמי הכי לא שכבר יצא י"ח בבדיקה כדכתיבנא "ויש שביארו" זאת ע"פ התוס' פסחים כא ע"א ד"ה 'ואי' שאחרי שבדק נחשב החמץ אינו ידוע ולכן לא עובר עליו [ראה שועה"ר בקו"א סק"ג]. [הערת העורך]